

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΥΑΝΤΣΗΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1954

ΕΤΑΙΡΕΙΑ Κ.Α.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1954

Ο ΨΥΧΑΡΗΣ (1854-1929)

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ - Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΗΣ

Α΄.

Ὁ ἄνθρωπος : ἕνας ἀγωνιστής. Ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν Ψυχάρη καὶ μὲ τὸν ἔργο του, καὶ κείνοι ἀκόμα πού τὸν ἀναγνωρίζουν γιὰ πρωτεργάτη τῆς νίκης τοῦ δημοτικισμοῦ, καὶ τὸν θαυμάζουν καὶ τὸν ἐξαίρουν, ἐκφράζουν σχεδὸν ὅλοι τὴ γνώμη ὅτι ἂν εἶχε ἄλλο χαρακτήρα κι' ἄλλη νοοτροπία, ὅτι ἂν εἶταν πιὸ εὐλύγιστος, καὶ εἶχε τὸ καλαισθητικὸ συναίσθημα πιὸ ἀναπτυγμένο, ὁ δημοτικισμὸς θὰ εἶχε ἐπιβληθεῖ πολὺ πιὸ γρήγορα καὶ πιὸ καθολικά. Δὲν κατόρθωσα νὰ σχηματίσω τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ εἶναι δικιολογημένη. Δὲν ἀρνιέμαι φυσικά, καὶ δὲν θὰ ἀποκρύψω, ὅτι ὁ Ψυχάρης καὶ σὰν ἄνθρωπος καὶ σὰν συγγραφέας, εἶχε ἀδυναμίες κι' ἀνεπάρκειες, ἀκόμα καὶ μικρότητες, δὲν μπόρεσα ὅμως ν' ἀποχτήσω τὴ βεβαιότητα ὅτι ζημίωσαν οὐσιαστικά, ἢ ὅτι τουλάχιστον δὲν εἶσαν περίπου ἀναπόπαστες ἀπὸ τὴν ὄλη του προσωπικότητα, ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του τοῦ ἀγωνιστή, κι' ὅτι τὴν ὥρα πού ἀναφάνηκε δὲν ἔπρεπε νὰ ἐμφανισθεῖ μιὰ τέτοια προσωπικότητα γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ὁ ἀγώνας. Ἄλλωστε νομίζω ματαιοπονία νὰ βυθίζεται κανένας μέσα στὸ ἄγνωστο, νὰ συζητεῖ ποιά θὰ εἶταν ἡ συμβολὴ τοῦ Ψυχάρη ἂν ὁ Ψυχάρης δὲν εἶταν αὐτὸς πού εἶταν καὶ εἶταν ἄλλος. Παραμένει γεγονός ἀναμφισβήτητο πᾶς ὁ Ψυχάρης παρ' ὅλα τὰ ἐλαττώματα τόσο τοῦ χαρακτήρα του ὅσο καὶ τοῦ ἔργου του, παρ' ὅλο ὅτι καμιά εἰδικὴ πλευρὰ καὶ λεπτομέρεια τοῦ ἔργου του δὲν ἱκανοποιεῖ χωρὶς ἐπιφυλάξεις, συνολικά εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ξεχωριστές καὶ ἐπιβλητικὲς φυσιογνωμίες καὶ προσωπικότητες τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὅτι κατέχτησε τὴ θέσιν καὶ τὸν τίτλο τοῦ Ἀρχηγοῦ, ὅτι προβάλλει σὰν σύμβολο, ὅτι σφράγισε μὲ τὴν παρουσία του μιὰ ὁλόκληρη ἐποχὴ στὴν ὁποία ἔδωσε τὸ ὄνομά του— πάντα γίνεται λόγος γιὰ τὴν προψυχαρική, ψυχαρική καὶ μεταψυχαρική περίοδο, καὶ γιὰ χρόνια ὁ δημοτικισμὸς κι' ὁ ψυχαρισμὸς εἶσαν σχεδὸν συνώνυμα— ὅτι αὐτὸς προώθησε ὅσο κανένας ἄλλος τὸ Δημοτικισμὸ.

Δὲν ἀνακάλυψε αὐτὸς οὔτε τὸ πρόβλημα, οὔτε τὴ λύση του· τὸ γλωσσικὸ ζήτη-

μα δὲν ἀναφάνηκε ἀπότομα σὰν μετέωρο γιὰ τὸ ἐφεῦρε ἢ τὸ θέλησε αὐτὸς· συχνὰ τὸ τόνισε κι' ὁ ἴδιος: «Τὴ δημοτικὴ δὲν τὴν ἔφτιαξα ἐγὼ, πλάστης δὲν εἶμαι, τὴν ἔφτιαξε ὁ λαός, μὰ κι' ἄς τὴν ἔγραψαν ἄλλοι πρῶτα ἐγὼ τὴν ἔκανα γλώσσα, ἐγὼ τὴν κανόνισα»· στὸ δρόμο πού ἀκολούθησε ἄλλοι εἶχαν προηγηθεῖ κι' εἶχαν προετοιμάσει τὸ ἔδαφος, ὁ Σοφιανός, ὁ Κοδρικᾶς, ὁ Φιλιππίδης, ὁ Κωνσταντᾶς, ὁ Βηλαρᾶς, ὁ Χρηστόπουλος, ὁ Σολωμός, ὁ Κονεμένος, κι' ἄλλοι ἀκόμα, πολλοὶ σύγχρονοὶ του συμβάδισαν μαζύ του, κανένας ἄλλος δὲν κίνησε τόσο θετικὰ ὅσο αὐτὸς τὴν Ἰδέα, δὲν κέντρισε τόσο ὅσο αὐτὸς τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα, δὲν ἐπιβλήθηκε ὅπως αὐτὸς, δὲν τάραξε ὅσο αὐτὸς τὰ λιμνασμένα νερά τοῦ Λογιωτατισμοῦ, κάθε φορὰ πού γίνεται λόγος γιὰ τίς ἐπιστημονικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς του ἀνεπάρκειες συλλογίζομαι τὸ Χατζιδάκη πού ἐπιστημονικά εἶταν ἴσως πιὸ ἄρτια καταρτισμένος ἀπ' αὐτόν, πού εἶχε ἐπίσης ἀντιληφθεῖ τὴ γλωσσικὴ ἀλήθεια, ἀλλὰ πού εἶτε γιὰ τὴν εἶταν δειλὸς καὶ δὲν τόλμησε ν' ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἀντίδραση, εἶτε γιὰ τὴν φθόνησε τὸν Ψυχάρη πού πρῶτος διατύπωσε καθαρὰ τὴν κοινὴ τους γνώμη καὶ τοῦ ἀφάρπαξε τὴν πρωτοβουλία, εἶτε γιὰ τὸ δὲν εἶχε πίστη καὶ θερμότητα μέσα του καὶ δὲν θὰ εἶχε ποτὲ ἠγηθεῖ ἔστω κι' ἂν δὲν εἶχε προκύψει ζήτημα ἀντιζηλίας, ὀπισθοχώρησε, διαχώρισε τὴ θεωρία ἀπὸ τὴν πράξιν, πρόδωσε τίς ἐνδόμυχες πεποιθήσεις του, συλλογίζομαι τὸ Βερναρδάκη, τοῦ ὁποίου ἡ περίπτωση εἶναι περίπου ὁμοία μὲ τοῦ Χατζιδάκη, συλλογίζομαι ὅλους τοὺς ἄλλους προδρόμους καὶ συναγωνιστὰς του πού ὅλους τοὺς ἐπισκίασε στὸ γλωσσικὸ πεδίο, συλλογίζομαι ἀκόμα καὶ τὸ Σολωμὸ τοῦ ὁποίου ὁ «Διάλογος» δὲν εἶχε ἄμεση πλατιὰ ἀπήχηση, συλλογίζομαι προπάντων τὸν αἰσθητικώτατο Ροῖδη. Ὁ Ροῖδης μόλις ἄκουσε τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη πείσθηκε ἀνεπιφύλαχτα, κ' ἔγραψε — στὴν καθαρεύουσα — γιὰ νὰ τὸ ὑποστηρίξῃ ἕνα θερμότατο ἄρθρο κ' ἕνα ὁλόκληρο βιβλίον: «Τὰ Εἰδωλὰ πού ἀκριβῶς γιὰ τὴν εἶναι γραμμένα στὴν καθαρεύουσα, στὴ γλώσσα πού εἶ-

ταν συνηθισμένο τὸ κοινὸ νὰ διαβάζει, σημαντικὰ ἐπιρέασαν καὶ διαφώτισαν, ἀλλ' ὁ ἴδιος δὲν ἀποφάσισε, κι' οὔτε προσπάθησε, νὰ γράφει στὴ δημοτικὴ, νὰ ἐφαρμόσει τίς θεωρίες του. Ὁ πολὺ ἔξυπνος κι' ἀνήσυχός του νοῦς καὶ οἱ καλαισθητικὲς του ἀπαιτήσεις τοῦ ἔδειξαν πόσο εἶταν δύσκολο νὰ γίνῃ μιὰ γλώσσα εὐπλαστὴ ἀμέσως λογοτεχνικὴ, ἐνστάλαξε μέσα του ἀβουλία, καὶ σταμάτησε μπροστὰ στὸν ἄθλο, κι' ἄς πῖστευε στὴν ἀναγκαιότητά του. Στιγμὲς μάλιστα ἔβλεπε τὸ πρόβλημα τῆς ἔκφρασης στὴν Ἑλλάδα τόσο ἀλυτο ὥστε κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι προτιμότερο κανένας νὰ μὴ γράφει. Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Ροῖδη, ἡ παθητικὴ του μόνο πίστη στὴν ὑπεροχὴ τῆς δημοτικῆς, δὲν μποροῦν νὰ μὴν προκαλέσουν τὴ σκέψη ὅτι μιὰ ποῦ ἡ τελειότητα, τὸ νὰ ἔχει δηλαδὴ κανένας σύγχρονα ὅλα τὰ προσόντα καὶ κανένα ἀπὸ τὰ τρωτὰ τοῦ καλλιτέχνη καὶ τοῦ ἀγωνιστῆ, εἶναι ἀνέφιχτη, ἢ τουλάχιστον σπανιότατη, εἶναι ἐνδεχόμενο ἂν ὁ Ψυχάρης εἶταν πιὸ ξελεπτισμένος, πιὸ πολυσύνθετος, πιὸ καλλιτέχνης, καὶ λιγότερο πεισματικὸς πολεμιστῆς, ἂν εἶχε μέσα του πιὸ ἀναπτυγμένες τίς ἀμφιταλαντεύσεις, τίς ἀμφιβολίες, τοὺς ἐνδοιασμούς, τοὺς δισταγμοὺς τοῦ καλλιτέχνη ποὺ τυραννοῦσαν τὸν Ροῖδη, νὰ εἶχε καταλάβει τὴ θέση του ἕνας ἄλλος ποὺ θὰ εἶχε τὴ δικὴ του μαχητικὴ φύση, τὸ δικό του σθένος, τὴ δικὴ του ἀποστολικὴ, βορβοβοποιὰ, δημαγωγικὴ, αὐταρχικὴ δυναμικότητα. Οἱ ἰδέες εἶναι διασταυρωμένες στὴν ἀτμόσφαιρα καὶ περιμένουν τὸν συντονισμένο πομπὸ ποὺ θὰ τοὺς δώσει φωνή. Τὸ ὅτι ὁ Ψυχάρης ἀντιπροσώπευσε τὸ δημοτικισμό, τὸ ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ κύριος φορέας τοῦ ζωτικώτατου δημοτικισμοῦ, ὁ Ὁδηγητῆς, ὁ Ἀρχηγός, δὲν μπορεῖ γιὰ τὴν ἀντίληψή μου νὰ εἶναι τυχαίον. Καταλήγω στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ψυχάρης εἶχε τὰ ἐλαττώματα τῶν προτερημάτων του.

* * *

Τρία εἶναι τὰ βασικὰ καὶ σχεδὸν μόνον χαρακτηριστικὰ τῆς πολὺ μονοκόμματης καὶ ἰδιότυπης ψυχοσύνθεσής του: ἡ ἐργατικότητα, ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ μαχητικότητα. Στὴ δουλειᾷ εἶταν ἀκαταπόνητος, χαλκέντερος. Ἀπὸ πολὺ νέος ἴσαμε τὸν θάνατό του δὲν ἔπαυσε, δὲν σταμάτησε ποτὲ νὰ γράφει, δὲν χορήγησε στὸν ἑαυτό του ἀναπαύσεις. Ἡ δουλειᾷ εἶταν τὸ κλίμα του, αὐτὴ τὸν ξεκούραζε καὶ τὸν ἀνακούφιζε. Τίποτε, οὔτε καὶ ἡ ἀρρώστεια δὲν λύγιζε τὴ μοναδικὴ του ἐργατικότητα. Ἀκόμα κι' ὅταν ἀρρώστησε βαριά, καὶ βασανίσθηκε σκληρὰ ἀπὸ διαβήτη κ' ἔμεινε ἀκρωτηριασμένος, γιὰ τὸ ἔκοψαν τὸ ἕνα του πόδι καὶ λίγο πρὶν πεθάνει καὶ τὸ ἄλλο, ἀκόμα καὶ στὴν κλινικὴ ὅπου νοσηλευότανε στὴν τελευταία φάση τῆς ἀσθενείας του, τῆς ὁποίας τὴ σοβαρότητα δὲν

εἶχε ὑποπτευθεῖ, ἔγραφε. Ὁ θάνατος τὸν βρῆκε σχεδὸν μὲ τὴν πέννα στὸ χέρι. Ὁ πόθος του εἶταν νὰ προφθάσει νὰ συμπληρώσει τὴ Μεγάλῃ Ρωμείκῃ Γραμματικῇ του. Τὴν τελείωσε λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του. Ὅταν ἀνήγειλε τὸ γεγονός αὐτὸ στὴ γυναίκα του καὶ στοὺς φίλους του, ἀκτινοβολοῦσε ἀπὸ χαρὰ. Γιὰ περίπου πενήντα χρόνια εἶταν σκλάβος, ἀλλὰ καὶ χαρούμενος ἐραστῆς τῆς δουλειᾷς, ἔγραφε ἀπὸ τὸ πρωτὶ ἴσαμε τὸ βράδι μὲ ζῆλο καὶ ἐνθουσιασμό, καὶ μαζί καὶ μὲ μέθοδο καὶ πειθαρχία, ἀλλὰ σύγχρονα καὶ χωρὶς νὰ ἐπεξεργάζεται ὑπομονητικὰ καὶ στοργικὰ τὰ χειρόγραφα του—περιοριζότανε σχεδὸν μόνο στὸ πρωτο ρίξιμο στὸ χαρτί—καὶ ἔτσι ἔγραψε ἑλληνικά, γαλλικά, καὶ ἰταλικά—ἂν καὶ ἐλάχιστα κατεῖχε τὴν ἰταλικὴ γλώσσα—ποιήματα, διηγήματα, θέατρο, μυθιστορήματα, γλωσσικὲς, λογοτεχνικὲς καὶ φιλολογικὲς μελέτες. Ὁ ὄγκος τῆς πολύκλαδης παραγωγῆς του γεμίζει πολυάριθμους, πυκνοτυπωμένους τόμους. Κατέβαλλε ἐπίμονα αὐτὸν τὸν μόχθο χωρὶς νὰ τὸν ὠθεῖ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη νὰ διατυπώσει μιὰ καινούρια ἀντίληψη ποὺ διαμορφώθηκε μέσα του· σ' ὄλο τὸ ἔργο του, κι' ἄς εἶναι πολύμορφο καὶ πληθωρικό, τόσο τὸ ἐπιστημονικὸ ὅσο καὶ τὸ λογοτεχνικό, δὲν εἶναι δυνατὸ ν' ἀνακαλύψει κανένας παρὰ μόνο ἐλάχιστες ὁμοιες ἰδέες ποὺ τίς προβάλλει πάντα ὅλες μαζί. Ὁ Ψυχάρης ὄχι μόνο δὲν ἐμφάνισε ποτὲ καμιὰ μεταστροφή οὔτε στὸ χαρακτήρα του, οὔτε στὶς ἰδέες του, ἀλλὰ κι' οὐδέποτε ἀνανεώθηκε, οὔτε ἐξελίχθηκε. Σταμάτησε ἐκεῖ ποὺ ξεκίνησε. Ποτὲ δὲν πλάτυνε τίς ἀρχικὲς του ἀλύγιστες ἀντιλήψεις ποὺ τὸν κρατοῦσαν αἰχμάλωτό τους· σ' ὄλο τὸ διάστημα τῆς μακρόχρονης σταδιοδρομίας του δὲν ἔκανε ἄλλο παρὰ νὰ ξαναλέει μὲ ἀσήμαντες παραλλαγὰς στερεότυπα ὅτι εἶχε ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ παρουσιάσει, νὰ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὰ ἴδια μοτίβα, νὰ ἐπιστρέφει στὰ ἴδια ἀναλλοίωτα ἐπιχειρήματα, νὰ φλυαρεῖ, νὰ πλατειάζει, νὰ ἐπαναλαμβάνεται, νὰ μακρυνεῖ, νὰ δίνῃ ἀπέραντη ἔκταση στὰ θέματά του χωρὶς νὰ τὰ ἐμβαθύνει καὶ νὰ τὰ ἐμπλουτίζει· ἡ σκέψη του μόνο ἀπλωνότανε, δὲν ἀνέλυε διεισδυτικὰ καὶ κατὰ συνέπεια ἰσοπέδωνε, ἀπλοποιοῦσε, ρήχαινε, ὅτι ἄγγιζε αὐτὸ νὰ τοῦ ἐμφυσᾷ ἔνταση. Τὸ ὅτι οὐδέποτε κουράσθηκε νὰ ἀναμασᾷ τὰ ἴδια, τὸ ὅτι οὐδέποτε τὸν ἄγγιξε κανὸς ἴσκιος τῆς πλήξης καὶ ἐξηγεῖ τὸν ἐντελῶς ἀσυνήθιστο ὄγκο τῆς παραγωγῆς του, γιὰ τὴ φυσικὰ ἔγραφε εὐκόλα—ὁ ἴδιος καυχιέται συχνὰ μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ του οἴηση, χωρὶς νὰ ὑποπτεύεται πὼς ὁμολογεῖ μιὰ ἀδυναμία του, ὅτι δὲν εἶχε ἀνάγκη «de se mettre en train», ὅτι ἡ ἔμπνευση εἶταν σ' αὐτὸν «permanente»—καὶ φανερώνει πόσο ἡ φύση του εἶταν στατικὴ, πόσο δὲν

ἀντιμετώπισε ποτέ τὰ προβλήματα μὲ ἀγωνία, πόσο δὲν τὸν βασάνισαν ποτέ οἱ ἀνησυχίες πού παιδεύουν τοὺς καθαρὰ πνευματικούς ἀνθρώπους καὶ τοὺς καλλιτέχνες· μιὰ τέτοια ἐπιμονὴ ὅμως κι' ἀπλούστευση εἶναι γιὰ τὴν ἀντίληψή μου ἀπαραίτητες, ἔστω κι' ἂν σήμερα καθιστοῦν τὴν ἀνάγνωσση τοῦ ἔργου του κοπιαστικὴ κι' ἀνιαρὴ, γιὰ νὰ διαφωτισθεῖ τὸ ἀκαλλιέργητο κοινὸ τῆς ἐποχῆς του, γιὰ νὰ ταραχθεῖ ὁ λήθαργος τὸν ὁποῖο εἶχε ἀπλώσει ὁ λογικωτισμός, γιὰ νὰ ὑπερنيκηθεῖ ἢ πλάνη· ὅτι μιὰ ἀπλὴ ἐπιστροφή στὴν ἀρχαία γλῶσσα θὰ ξαναδώσει αὐτόματα στὸν ἑλληνισμό τὴν ἀρχαία δόξα. Ἡ ἐπανάληψη εἶναι τὸ κυριότερο ὄργανο πού χρησιμοποιεῖ πάντα ἢ προπαγάνδα, καὶ ἐπίσης καὶ ἡ διαφήμιση. Ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι ὅταν ἀκούει κανένας ἀδιάλειπτα μιὰ προσταγή, ἔστω κι' ἂν δὲν τὸ θέλει, ἔστω κι' ἂν στὴν ἀρχὴ ἀντιδρᾷ, τελικὰ παρασέρνεται.

Ὁ Ψυχάρης ἀφιέρωσε ἓνα μεγάλο, τὸ μεγαλεῖτερο, μέρος τῶν δυνάμεών του στὸ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ ἐπιστροφή στὴν ἀρχαία γλῶσσα εἶναι ἀπραγματοποίητη, μὰ πῶς κι' ἂν εἶταν κατορθωτὴ πάλι δὲν θὰ συνέτεινε στὸ νὰ μᾶς ἀναδείξει. Ἕνας λαὸς πρέπει νὰ τιμᾷ τοὺς προγόνους του — ὁ Ἰδιος τόνισε συχνὰ ὅτι αἰσθάνεται ἀπέραντο θαυμασμὸ γιὰ τοὺς ἀρχαίους· ἡ ἔκφραση μάλιστα αὐτοῦ τοῦ θαυμασμοῦ εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς λίγες ἔμμονες ἰδέες του — ἀλλὰ δὲν θὰ μεγαλοουργήσει παρὰ μὲ τὴ δική του προσωπικὴ δράση, δὲν θ' ἀξιοποιηθεῖ καὶ τουναντίον θὰ μαραθεῖ ἂν θέλει νὰ παραμείνει παθητικὸς καὶ στατικὸς φύλακας μιᾶς κληρονομιάς.

Ἡ ἐξόψωση τοῦ ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά μελήματα τοῦ Ψυχάρη. Πολλοὶ ἀπ' ὄσους τὸν πολέμησαν, παρασυρμένοι ἀπὸ τὸ πάθος, ἀπὸ τὴν εἰλικρινῆ ἀλλὰ πλανημένη πατριωτικὴ τους πίστη ὅτι ὁ νέος ἑλληνισμὸς δὲν θὰ μπορέσει νὰ καταχτήσῃ μιὰ ξεχωριστὴ θέση παρὰ ἂν προσκολληθεῖ δουρικὰ στοὺς ἀρχαίους, τὸν ἀποκαλέσανε ἄπατρη, πουλημένο στοὺς ἐχθροὺς τῆς Ἑλλάδας, προδότη, κτλ. Καμιὰ κατηγορία δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι πιὸ ἀστήριχτη, πιὸ συκοφαντικὴ καὶ πιὸ μωρὴ. Ὁ Ψυχάρης εἶταν βαθύτατα, ὀλόψυχα, ἐθνικιστὴς καὶ πατριδολάτρης· ὀρθὰ μάλιστα μπορεῖ κανένας νὰ τὸν χαρακτηρίσῃ καὶ σωβινιστὴ. Ὁ γλωσσικός του ἀγῶνας ἀπέβλεπε καὶ στὸ ἀπλωμα τῶν ἑλληνικῶν συνόρων, συνταυτιζότανε μὲ τὸν ἐθνικὸ: «Γλῶσσα καὶ πατρίδα εἶναι τὸ ἴδιο. Νὰ πολεμᾷ κανένας γιὰ τὴν πατρίδα ἢ γιὰ τὴ γλῶσσα ἓνας εἶναι ὁ ἀγῶνας. Πάντα «ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης». Ὁ σκοπὸς του εἶταν ἴδιος μὲ τῶν ἀντιπάλων του· ὑπερτιμοῦσε κι' αὐτὸς τὸ γλωσσικὸ παράγοντα· πίστευε μὲ τὴν ἴδια μ' αὐτοὺς ἀπλοϊκότητα ὅτι μόλις τὸ ἔθνος θ' ἀποχτοῦσε τὴ

γλῶσσα του σὰν νὰ τὸ ἔχει ἀγγίξει μιὰ μαγικὴ ράβδος θὰ ὑπερνικοῦσε ὅλα τὰ τρωτά του, καὶ θὰ ἐξορμοῦσε νικηφόρα πρὸς τὰ λαμπρὰ πεπρωμένα του. Σ' ὅλα του τὰ ἔργα ὅπου τονίζει πάντα τὴν πεποίθησή του στὴ ζωτικότητα τοῦ ἔθνους, καὶ ζητᾷ πάντα κοντὰ στὸ διαφωτισμὸ τοῦ λαοῦ, στὴν ἰδρυση σχολείων, στὸν ἠθικὸ καὶ πνευματικὸ ὕψωμὸ τῆς Ἑλλάδας, στὸ συγχρονισμὸ τοῦ πολιτισμοῦ της μὲ τῶν ἄλλων πιὸ προηγμένων ἔθνῶν, στὴν ἀνθιση τῆς λογοτεχνικῆς της παραγωγῆς, καὶ τὴν ἀπόχτηση ὅλων τῶν ἐδαφικῶν της ἀπαιτήσεων, ὑποστηρίζει θερμὰ τὴ Μεγάλη Ἰδέα, διακηρύχνει τὸ μῖσος του γιὰ τὸν Τούρκο: «Δυὸ ἀμείλιχτους ἐχθροὺς γνώρισε τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος· τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Δασκάλους». Ἄν καὶ ἔζησε στὴ Γαλλία, καὶ ἔγινε καὶ Γάλλος ὑπήκοος—δὲν ἀπαρνήθηκε ὅμως χάριν τῆς γαλλικῆς ὑπηκοότητας τὴν ἑλληνικὴ, γιατί καθὼς εἶχε γεννηθεῖ στὴν Τουρκία ὅπου ἡ οἰκογένειά του εἶταν ἐγκαταστημένη εἶταν ὀθωμανὸς ὑπήκοος—ποτέ δὲν ἔπαυσε νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ κάθε τι τὸ ἑλληνικὸ. Λάμβανε μέρος σὲ ὅλους τοὺς συλλόγους πού εἶχαν σχέση μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἔγραφε ἄρθρα σὲ γαλλικὲς ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ κάθε φορὰ πού χρειαζότανε νὰ ὑποστηριχθεῖ μιὰ ἑλληνικὴ ἄποψη. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐθνικιστικῆς του συνείδησης τὸ ὅτι ἐνῶ εἶταν βασιλικὸς κι' ἀπὸ πεποίθησι, καὶ γιατί ὁ Γεώργιος Α' μὲ τὴν οἰκογένειά του εἶχε παραστεῖ στὴ διάλεξη «Τὸ Φιλί» πού ἔδωσε ἅμα κατέβηκε πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα, καὶ τὸν χειροκρότησε, τὸν κάλεσε σὲ γεῦμα, καὶ τὸν παρασημοφόρησε, (καθὼς εἶταν ἐξαιρετικὰ φιλόδοξος εἶταν ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητος σὲ κάθε ἐκδήλωση τιμῆς) καὶ σὲ διάσταση μὲ τὸ Βενιζέλο (ἅμα ὁ Βενιζέλος πιεσμένος ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς Βουλῆς τὴν ὁποία εἶχε ἀνάγκη γιὰ νὰ ἐπιτύχουν ἄλλα του σχέδια δέχθηκε, ἐνάντια στὴ συνείδησή του, νὰ ψηφισθεῖ τὸ ἐπιζήμιο, γλωσσικὸ ἄρθρο στὸ Σύνταγμα, ἢ μονοκόματη καὶ βίαιη ἰδιοσυγκρασία του, ἢ ἐντελῶς ἀνίδεη κάθε πολιτικῆς σκοπιμότητας, κάθε πολιτικοῦ ἐλιγμοῦ, ἐξοργίσθηκε κι' ἀπέσυρε τὴν ἀφιέρωση ἑνὸς διηγήματός του στὸν Κυβερνήτη: «Ξεγράφεται ἡ ἀφιέρωση, ὁ ἀνθρώπος καὶ τ' ὄνομά του, τὸ διήγημα μνήσκει») μόλις ἐκδηλώθηκε ἡ διαφωνία Κωνσταντίνου καὶ Βενιζέλου, δὲν δίστασε, ἀντιλήφθηκε ἀμέσως ὅτι μόνον ἡ ἡγεσία τοῦ Βενιζέλου μποροῦσε νὰ ὀδηγήσῃ τὴν Ἑλλάδα στὴ Δόξα καὶ συμφιλιώθηκε μαζί του. Ὅταν ὁ Βενιζέλος ἀναγκάσθηκε νὰ παραιτηθεῖ, ἔγραψε στὸ Νουμᾶ τὴν ὥραία, ἐπιγραμματικὴ αὐτὴ φράση: «Δὲν εἶταν παραίτηση τοῦ Βενιζέλου. Εἶταν παραίτηση τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μιὰ Ἑλλάδα πού φοβᾶται εἶναι μιὰ Ἑλλάδα χτυπημένη». Οἱ συστηματικοὶ ἐπικριταὶ του ὑποστήριζαν βέβαια ὅτι τὴ στο-

φή αυτή του την υπαγόρευε ή πίεση της γαλλικής κοινής γνώμης που δεν ανεχότανε τότε να είναι κανένας στη Γαλλία κωνσταντινικός, νομίζω όμως ότι είχαν τόσο σύμφωνη με τα πατριωτικά του ιδανικά ώστε μπορεί ν' αποδοθεί σε άγνά, ευγενικά έλατήρια. Μόνον ύστερα από τον πόλεμο ξαναέγινε μοναρχικός, και γιατί ο βασιλικός θεσμός αρμονιζότανε με τη συντηρητική του ιδεολογία και γιατί ο Πρίγκηπας Νικόλαος τον επισκέφθηκε στην κλινική όπου νοσηλευότανε.

Μέσα του κυριαρχούσε η συντηρητικότητα. Απέναντι σ' όλα τα γενικά ζητήματα έμεινε προσκολλημένος στην πιάστατική νοοτροπία της εποχής του. Έξω από το γλωσσικό κανένα άλλο ριζοσπαστικό, επαναστατικό, πρωτοποριακό κάλεσμα δεν τον προσέκλυσε ποτέ, δεν προκάλεσε μέσα του τίποτε άλλο από αντίδραση. Άλλωστε άρνιότανε ότι και στο γλωσσικό κίνημα υπήρξε επαναστάτης. Διαμαρτυρότανε γι' αυτόν τον χαρακτηρισμό. Τόνιζε ότι επαναστάτης είναι κείνος που γκρεμίζει την παράδοση, ενώ αυτός δεν θέλησε παρά μόνο τη φυσική της συνέχεια: «La mesure me plaît et je suis un homme modéré. On croit, en Grèce, que j'ai eu toutes les audaces littéraires. Elles ne sont qu'apparentes, et mes témérités sont toujours sages. Elles sont logiques aussi, et je ne connais point le caprice». Πολύ νέος μόνο στη Γαλλία παρασυρμένος από το άμεσο περιβάλλον του, από τους ανθρώπους που σχετιζότανε, είχε τοποθετηθεί με το μέρος όσων υποστηρίζανε τον Dreyfus, οι όποιοι τότε αποτελούσαν μια πρωτοπορεία, οι όποιοι άγωνίζονταν έναντιον του Κράτους για να άποτραπεί μια άδικία. Αργότερα έξακολούθησε να είναι ανθρωπιστής, όπως το φανερώνει σε πολλά μυθιστορήματά του, να ενδιαφέρεται γενικά για το λαό στον όποιο άγωνιζότανε να δώσει τη γλώσσα του, να τον συμπαθεί — με ύπεροψία και συγκατάβαση, συχνά φαίνεται ότι τον τοποθετεί σ' ένα κατώτερο «ράγκο» (χρησιμοποιώ μια άγαπημένη του έκφραση) — κάθε όμως συγκεκριμένος άριστρισμός, έστω και μόνον έξελιχτικός, τον βρήκε όχι μόνον άδιάφορο αλλά κι' αντίπαλο. Όσο περνούσαν μάλιστα τα χρόνια και γερνούσε, τόσο αύξαινε το φανατικό του πάθος έναντιον κάθε ανσνεωτικής προσπάθειας και τάσης, κ' έπειδή ή σκέψη του δεν είχε εύρύτητα, δεν είχαν πλούσια, δεν δούλευε τις ιδέες, αντιλαμβανότανε όλα τα γενικά ζητήματα μ' έναν τρόπο πολύ ρηχό κι' άφιλοσόφητο — τα μεγάλα φιλοσοφικά και κοινωνικά προβλήματα ξεπερνούσαν τη νόησή του κι' όταν αναγκαζότανε να τ' αντιμετώπισει δεν υποπετεύοντανε ποτέ πόσο είναι πολυσύνθετα — όλες οι πολυάριθμες επιθέσεις που έκσφενδόνισε έναντιον όσων όραμα-

τίζονταν ένα Μέλλον, άλλο από το Παρόν, για τον Άνθρωπο έχουν ένα χαρακτήρα καθαρά ύβριστικό και λιβελλογραφικό: δεν προβάλλουν σοβαρά επιχειρήματα για την ύποστήριξη των άπόψεών του.

Την ίδια θερμή άγάπη που χάρισε στην Ελλάδα την έδωσε και στη Γαλλία. Εκεί είχε μεγαλώσει, εκεί είχε εκπαιδευθεί, εκεί είχε ζήσει, εκεί είχε παντρευθεί κ' άισθανότανε γι' αυτήν άπέραντη στοργή κ' εύγνωμοσύνη. Τη θεωρούσε δεύτερη πατρίδα του. Όταν μάλιστα έχασε και τους δυό του γιούς, τον πολύ αξιόλογο γάλλο συγγραφέα Έρνέστο και τον Γιάννη, που είχαν γάλλοι στρατιώτες στον πόλεμο του 14, συνδέθηκε ακόμα πιά σφιχτά μαζί της. Έχθρευότανε τον Γερμανό, τον όποιο πάντα αντιμετώπιζε με αντιπάθεια σαν αντίπαλο της Γαλλίας, με το ίδιο άσπονδο μίσος που έτρεφε και για τον Τουρκο. Η άπέχθειά του αυτή για το Γερμανό προκάλεσε τη διακοπή των σχέσεών του, τον καυγά του με τον Ταγκόπουλο και τον Νουμά που είχαν για χρόνια το έπίσημο όργανό του, το περιοδικό που είχαν όλόκληρο στη διάθεσή του, που το ύποστήριζε πνευματικά, κι' όπου έμφάνιζε ταχτικά ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής του. Ύστερα από την ειρήνη του 1918, ο γερμανός έλληνιστής καθηγητής Στάινμετς δημοσίευσε στο Νουμά μια σειρά άρθρων όπου ζητούσε να δείξει ότι οι όροι της ειρήνης είναι ύπερβολικά σκληροί και άδικοι για τη Γερμανία, ότι ο γερμανικός λαός βασανίζεται ύπέμετρα, και να κινήση γι' αυτόν τη συμπάθεια: ο Ψυχάρης έξοργίσθηκε γιατί στο περιοδικό όπου πρωτοστατούσε αυτός, αυτός του όποιου τα δυό παιδιά είχαν θύματα των Γερμανών, δημοσιεύονταν φιλογερμανικά άρθρα, διαμαρτυρήθηκε, δήλωσε ότι είχαν άπαράδεχτο πλάϊ στην ύπογραφή του να έμφανίζεται το όνομα ενός Γερμανού, και ζήτησε από τον Ταγκόπουλο να παύσει να φιλοξενεί τη συνεργασία του Στάινμετς. Ο Ταγκόπουλος, ο όποιος όπως πολλοί άλλοι μετά το 1918, πίστεψε στο εύαγγέλιο του πασιφισμού, άρνήθηκε, κι' ο Ψυχάρης άποσύρθηκε από το Νουμά κι' άρχισε να λιβελλογραφεί έναντιον του Ταγκόπουλου, να τον βρίζει. Ο Ταγκόπουλος, αν και δεν είχαν συχνά πολύ λεπτός, άπάντησε σ' όλες αυτές τις επιθέσεις με ύποδειγματική αξιοπρέπεια: έξέφρασε τη λύπη του για το έπεισόδιο και τόνισε ότι έστω κι' αν θέλησε ο Δάσκαλος ν' άπομακρυνθεί από το Νουμά, ο Νουμάς κι' αυτός ποτέ δεν θά παύσουν να τον τιμούν, να τον εύγνωμονούν για τον Άγώνα του και την προσφορά του, και να τον σέβονται. Ο φανατισμός αυτός του Ψυχάρη κατακρίθηκε τότε από τους περισσότερους, ακόμα κι' από τους θαυμαστάς του, και είναι πιθανό, ή μάλλον βέ-

βαιο, ἂν λάβει κανέννας ὑπ' ὄψη του τὴν ὄλη του ψυχοσύνθεση καὶ νοοτροπία, ὅτι τὸ μίσος του γιὰ τοὺς Γερμανοὺς τοῦ τὸ ὑπαγόρευσε πολὺ περισσότερο ἢ ἐμπάθεια παρὰ ἡ ὀξυδέρκεια, παρὰ μιὰ ψυχραὶμη σφυγμομέτρηση τῆς ἐπικίνδυνης, ἄμα κακοδηγηθεῖ, δυναμικότητάς τους. Σήμερα ὁμως πού διαπιστώσαμε ὅτι ἡ εἰρήνη τοῦ 18 ὄχι μόνο δὲν εἶταν αὐστηρὴ γιὰ τὸν νικημένο, ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶταν πολὺ ἐπιεικῆς τοῦ ἐπέτρεψε νὰ προετοιμασθεῖ γιὰ ἕνα δεύτερο ἄκόμα πιὸ καταστρεπτικώτερο ἀπὸ τὸν πρῶτο πόλεμο, σήμερα πού ξέρομε τί γίνονται οἱ γερμανοὶ ἄμα ἀφεθοῦν νὰ μεταβληθοῦν σὲ ὄρδες, δὲν μπορούμε παρὰ νὰ δικαιολογήσουμε τοὺς φόβους τοῦ Ψυχάρη. Ἔστω καὶ μόνο διαισθητικὰ διέκρινε ὄρθά, ὅπως εἶδε τὴν ἀλήθεια στὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Σὲ πολλές σελίδες τοῦ ἔργου του τοῦ λογοτεχνικοῦ κ' ἐπιστημονικοῦ μιλεῖ γιὰ τὴν ἴδια ἀγάπη πού τὸν θερμαίνει γιὰ τὶς δυὸ πατρίδες του καὶ προσθέτει ὅτι ἐντούτοις προτίμησε τὴν Ἑλλάδα ἀφοῦ θυσιάσθηκε γι' αὐτήν. Ἦθελε μὲ πάθος ν' ἀποχτήσῃ διεθνή φήμη — ἡ ἑλληνικὴ δὲν τοῦ ἐπαρκούσε — κ' ἐπίσης ν' ἀναδειχθεῖ τὸ ἴδιο καὶ σὰν ἐπιστήμονας καὶ σὰν λογοτέχνης, καὶ θεωροῦσε, ἢ τουλάχιστον τοῦ ἄρεσε νὰ λέει, ὅτι οἱ δυνάμεις πού ἀφιέρωσε στὸ γλωσσικὸ ἀγῶνα τὸν ἐμπόδισαν νὰ ἐπιτύχει ἀπόλυτα τὶς δυὸ αὐτὲς ἐπιδιώξεις του. Δὲν τοῦ ἔμεινε καιρὸς νὰ γράψῃ ἄκομμη περισσότερα γαλλικὰ ἔργα καὶ νὰ καλλιεργῆσῃ ἄκόμα περισσότερο τὴ διάδοσή τους. Εἶναι πολλὴ χαρακτηριστικὴ ἢ ἀντιπάθεια πού αἰσθανόταν πάντα γιὰ τὸν Μορέας καὶ πού ἐκδηλώνεται μὲ διαφορὲς νύξεις πού ζητοῦν νὰ τὸν ὑποβιβάσουν ὀφειλόταν φυσικὰ πολὺ στὸ ὅτι ὁ Μορέας τὸν εἶχε σχεδὸν ἀγνοήσει, τὸν εἶχε παρεξηγήσει, εἶχε ἐπιπόλαια θεωρήσει ὅτι τὸ κήρυγμά του στρεφόταν ἐναντίον τῶν ἀρχαίων, καὶ καθὼς εἶταν ἀρχαιολάτρης εἶχε τηρήσει ἀπέναντί του ὑπεροπτικὴ στάση, ἀλλὰ κύρια στὸ ὅτι ὁ Ἕλληνας ὅπως αὐτὸς ὁ Μορέας κατάχτησε τὴν παγκόσμια δόξα πού μάταια εἶχε αὐτὸς κυνηγήσει. «Μὲ τὸ ταλέντο μου», παραπονιέται συχνά, «μὲ τὴν ἐργατικότητά μου, μὲ τὴν ἰκανότητά μου, μὲ τὶς γνώσεις μου, θὰ μπορούσα νὰ εἶχα γίνῃ ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλείτερους, παγκόσμια ἀναγνωρισμένους γάλλους συγγραφεῖς. Κι' ὁμως διὰ λέξα νὰ ἐργασθῶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα». Ἄλλοτε γιὰ νὰ δείξῃ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ του καταγωγή εἶχε δημιουργήσει ἐναντίον του προκατάληψη διηγίεται συχνὰ τοῦτο τὸ ἀνέκδοτο: κάποτε γιὰ νὰ διαπιστώσῃ τὴν προκατάληψη διάβασε στίχους τοῦ Musset σ' ἕνα γάλλο συνάδερφό του, καὶ τοῦ εἶπε ὅτι εἶναι δικοὶ του. Ὁ συνάδερφος παρατήρησε ὅτι οἱ στίχοι δὲν στεροῦνται ἀπὸ κάθε ἀξία, ἀλλ' ὅτι φαίνεται πὼς τοὺς

ἔγραψε ξένος!

Πίστευε πραγματικὰ ὅτι εἶχε τὴ δυνατότητα ν' ἀναδειχθεῖ καὶ ν' ἀκτινοβολήσῃ στὴ Γαλλία, νὰ καταλάβῃ μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες θέσεις στὸ λογοτεχνικὸ τῆς Πάνθεο, ἢ ἤθελε νὰ τὸ φαντάζεται, καὶ προπάντων νὰ τὸ λέει; Καθὼς εἶταν ἕνας τύπος ἐξωτερικὸς, ὀρμητικὸς, διαχυτικὸς, κ' ἐλάχιστα ἐνδοσκοπικὸς, κι' αὐτοαναλυτικὸς, εἶναι βέβαια πιθανὸ ὅτι δὲν σφυγμομέτρησε ποτὲ ἀκριβῶς τὶς ἐλλείψεις του, εἶναι ὁμως ἀδύνατο ἔστω κι' ἂν δὲν τὸ ὁμολόγησε ποτὲ καθαρὰ οὔτε στὸν ἑαυτὸ του νὰ μὴ τοῦ γεννήθηκαν μερικὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὶς καθαρὰ λογοτεχνικὲς του ἀρετές. Κάθε ἄνθρωπος, ἄκόμα καὶ κείνος πού τὸ λιγότερο μονολογεῖ μὲ τὸν ἑαυτὸ του, ἔχει στὸ βάθος του, ὑποσυνείδητα, ἐπίγνωση τῶν ἰκανοτήτων του καὶ τῶν περιορισμῶν πού τοῦ ἐπιβάλλει ἡ φύση του. Ἄλλωστε ἄρκοῦσε νὰ τὸν διαφωτίσει ἡ ψυχρότητα μὲ τὴν ὁποία γινότανε πάντα δεχτὴ στὴ Γαλλία ἡ λογοτεχνικὴ του παραγωγή κι' ἀπὸ τὸ μεγάλο κοινὸ πού τὴν ἀγνόησε ἐντελῶς, κι' ἀπὸ τοὺς ειδικούς. Φυσικὰ τούτη τὴν ἀδιαφορία ποτὲ δὲν τὴν παραδέχθηκε φανερά' τουναντίον διατυμπάνιζε μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ του οἴηση κι' αὐταρέσκεια ὅτι δὲν γνωρίζει παρὰ ἐπιτυχίες, ὅτι ὁ Taïne, ὁ France ἐκφράσθηκαν κολακευτικώτατα γι' αὐτόν, ὅτι ὁ Hugo τοῦ εἶπε: «Μεγάλος εἶσαι σὺ' ἐγὼ τί εἶμαι;» Εἶταν ὁμως δυνατό ν' ἀγνοεῖ αὐτὸς πού εἶταν ζυμωμένος μὲ τὰ γαλλικὰ ἔθιμα ὅτι οἱ Γάλλοι στὸν προφορικὸ τους λόγο κι' ἄκόμα καὶ στὶς ἐπιστολὰς τους δὲν διατυπώνουν παρὰ φιλοφρονήματα, des formules de politesses, ὅτι ἔγκυρα ἐκφράζονται μόνο στὶς κριτικὲς τους; Δὲν μπορεῖ ἄλλωστε νὰ διαφύγει τὴν προσοχή μας τὸ ὅτι τοὺς ἐπαίνους αὐτοὺς τοὺς κοινοποιούσε μόνο στὴν Ἑλλάδα, ὅτι οὐδέποτε τόλμησε νὰ κάνει λόγο γι' αὐτοὺς καὶ στὴ Γαλλία' φοβότανε τὸ γαλλικὸ χαμόγελο. Θεωρεῖ ὅτι στὸ βάθος τοῦ εἶναι του εἶξερε τί ὀφείλει στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ γλωσσολογία. Ἦ ἐγώπαθειά του δὲν τοῦ ἐπέτρεψε ποτὲ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη πού πολὺ νέος, φοιτητὴς ἄκόμα, εἶχε διατυπώσῃ σὲ γράμμα σ' ἕνα θεῖο του: «Θέλω νὰ γίνω Goethe ἢ τίποτε» καὶ συχνότατα ἐπαναλάμβανε: «Ἔγεινα γλωσσολόγος, γεννήθηκα ποιητὴς», ἀλλ' ὅτι ἐξοργιζότανε μὲ ὑστερισμὸ ὅταν κάποιος ἀρνιότανε τὶς λογοτεχνικὲς του ἀρετές, ἢ ἔστω καὶ μόνο δὲν θεωροῦσε κάθε ἔργο του ἀριστούργημα εἶναι γιὰ μένα ἐνδειχτικὸ τῶν ἐνδόμυχων ἀμφιβολιῶν του. Ὅποιος ἔχει ἀκλόνητη αὐτοπεποίθηση πικραίνεται ἴσως γιὰ τὶς ἐπικρίσεις, ἀλλ' ἀφοῦ τὶς ἐξετάσῃ, ἀντλήσει ἀπ' αὐτὲς κάθε ὠφέλεια πού μπορούν νὰ τοῦ προσκομίσουν, σωπαίνει καὶ περιμένει. Ἐμένα ποτὲ δὲν μοῦ συγχώρησε ὅτι εἶχα γράψῃ κάποτε (στὴ μελέτη

μου γιὰ τὸν Παλαμᾶ) ὅτι δὲν εἶταν καλλιτέχνης. Ὑπῆρξαν περίοδοι ὅπου μοῦ φερότανε πολὺ φιλικὰ—ὄλους ἄλλωστε, καὶ γι' αὐτὸ ἀναφέρω τὴν περίπτωσή μου, ὅσους θεωροῦσε ὀπαδοὺς του χωρὶς καὶ νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι τὸν θαυμάζουν ἀνεπιφύλαχτα τοὺς μεταχειριζότανε μὲ τὸν ἴδιον τρόπο: ἄλλοτε τοὺς κολάκευε, κι' ἄλλοτε τοὺς ἔβριζε—ὅπου διέχυνε ἀπάνω μου τοὺς χαρακτηριστικούς του γλυκασμούς, ὅπου μὲ ἀποκαλοῦσε «ἀγαπημένη του ἀνεψιούλα»—εἶχε ἀνακαλύψει μιὰ μακρινή μας συγγένεια—καὶ ὑπῆρχαν ἐποχές ὅπου μὲ κεραινοβολοῦσε μὲ τοὺς μύδρους τοῦ θυμοῦ του. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις θεωρῶ ὅτι διαπιστώνουν ἐναργέστατα πὼς στὰ βάθη τῆς συνείδησής του εἶται ἐνήμερος ὅτι ὄχι μόνον δὲν θυσιάσθηκε γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὸ γλωσσικὸ ἀγῶνα (ἄλλωστε θυσιάζεται κανένας ποτὲ ἢ ἀκολουθεῖ πάντα τὴν ἐπιταχτικώτερη ἐσωτερικὴ του προσαγή;) ἀλλ' ὅτι χάρις στὴν Ἑλλάδα διαμόρφωσε καὶ στὴ Γαλλία τὴν προσωπικότητά του. Χωρὶς τὴν ἑλληνικὴ του δράση, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται στὴ Γαλλία σὰν πρωτογάτης μιᾶς σημαντικῆς πνευματικῆς κίνησης, θὰ εἶχε παραμείνει ἐκεῖ ἓνας ἄσημος καθηγητὴς ὅπως ὑπάρχουν πολλοὶ ἄλλοι. Στὴν ἴδια Σχολὴ ὅπου κατεῖχε τὴν ἔδρα τῆς βυζαντινῆς καὶ νεοελληνικῆς γλώσσας διδάσκουν ἄλλοι, πού φυσικὰ δὲν θεωροῦνται ἐξοχότητες, ὄλες τὶς γλώσσες τῆς ὑψηλῆς. Τὰ μαθήματά τους παρακολουθοῦνται ἀπὸ ἐλάχιστους φοιτητὲς πού θέλουν ν' ἀποκτήσουν μιὰ εἰδικότητα. Ὅλη τὴ μεγάλη φήμη πού ἀπέχτησε στὴν Ἑλλάδα, καὶ τὴν κάποια φήμη πού ἀπέχτησε στὸ ἐξωτερικὸ τῆ χρωστᾶ στὸ ἑλληνικὸ του ἔργο, στὸ γλωσσικὸ του κήρυγμα, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τὸ ἀγνοοῦσε. Θεωρῶ μάλιστα ὅτι ὄση αὐτοπεποίθηση κι' ἂν ἔδειχνε φαινομενικὰ στὸ λογοτεχνικὸ του τάλαντο, ἀρκετὰ νωρὶς διαίσθανθηκε ὅτι αὐτὸ δὲν θὰ τὸν ἀνέδειχνε—γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὸ καλλιέργησε ἀποκλειστικά,—κ' ἐπειδὴ ὁ φλογερὸς του πόθος εἶταν νὰ διαπρέψει στὴν πρώτη γραμμῇ, καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ, ἀναζήτησε σὰν σωσίβιο μιὰ ἄλλη διέξοδο καὶ τὴ βρήκε στὸ γλωσσικὸ πεδίο. Στὴν Ἑλλάδα τὸ ἔδαφος εἶταν παρθένο, ἡ Γλωσσικὴ Ἰδέα περίμενε ἓναν Ὁδηγό, τὴν ἔκανε ὑπόθεση τῆς ζωῆς του. Ὅταν θέλει κανένας κάτι μὲ ὄλες του τὶς δυνάμεις, ὅταν θέσει ἓναν ὀρισμένον προορισμὸ στὸ βίον του, καὶ τοῦ ἀφοσιωθεί, συνήθως ἐπιτυγχάνει. Ὁ Ψυχάρης ἔμεινε Ἀρχηγός, φυσικὰ προπάντων ἐπειδὴ εἶχε ἠγετικὰ προσόντα, ἀλλὰ καὶ πολὺ γιὰ τὸ θέλησε. Ἡ θέληση αὐτὴ ἢ συνδυασμένη καὶ μὲ τὴ μονοκόμματη ψυχοσύνθεσή του, μὲ τὴν ἑλλειψη ἀνησυχιῶν, δισταγμῶν, ἐνδοιασμῶν κι' ἀμφιβολιῶν μέσα του—εἶταν σίγουρος γιὰ ὄλα, γιὰ ὅ,τι λέει, ὅ,τι γράφει, ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ μέλλον:

«Τοὺς αἰῶνες τοὺς λογαριάζω γιὰ δικούς μου»— τοῦ ἔδωσε τὴν ὑπομονὴ νὰ ἐπαναλαμβάνει ἀκόρεστα καὶ πεισματικὰ ὅ,τι ἔπρεπε ν' ἀκούσει καὶ ν' ἀφομοιώσει τὸ παραστρατημένο Ἔθνος.

Τὸ κύριο κίνητρο τῆς σταδιοδρομίας του, μὰ καὶ τῆς μέγιστης προσφορᾶς του— ὅ,τι τοῦ ἔδωσε ἡ Ἑλλάδα τὸ ἀνταπέδωσε μὲ τεράστιον τόκον—ὑπῆρξε ἡ καταπληκτικὴ του φιλοδοξία, ἡ ἀπεριόριστή του οἴηση—διαφαίνεται ἀνάγλυφον κι' ὅταν ἀκόμα, κάποτε, σπάνια, ζητεῖ νὰ τὴν ἀποκρύψει κάτω ἀπὸ μιὰ ὀλοδιάφανα ψεύτικη μετριοφροσύνη—ὁ ἐγωϊσμὸς του, ὁ ἐγωκεντρισμὸς του, ἡ ἐγωπάθειά του. Ἀμέσως στὸ πρῶτον τοῦ ἔργου ὅπου ἐναπόθεσε ὀλοκλήρον τὸ μήνυμά του, καὶ παραμένει τὸ σημαντικότερον τῆς παραγωγῆς του, στὸ Ταξιῶδες δὴλωσε καθαρὰ: «Θέλει δόξα καὶ γροθιές». Ὅλη τὴ ζωὴ του ἤθελε ὄλοι ἀδιάκοπα νὰ ἀσχολοῦνται μ' αὐτόν, νὰ εἶναι ὑποταγμένοι σ' αὐτόν, νὰ τὸν λιβανίζουν, δὲν παραδέχθηκε ποτὲ βάσιμη, δὲν ἀνέχθηκε καμιὰ ἐπίκριση, καμιὰ ἐπιφύλαξη ἔστω καὶ λεπτομερειακὴ, προπάντων ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς του, γιὰ τὸ ὅταν προερχόταν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του δὲν τὴν ὑπολόγιζε, θεωροῦσε ὅτι ἐκπήγαζε ἀπὸ ἀντιγνωμία στὴ γλωσσικὴ Ἰδέα—ταύτιζε τὸν ἑαυτό του μὲ τὴν Ἰδέα,—καὶ κάθε ἔπαινος, ἀκόμα κι' ὁ πῶς ἀσήμαντος, κάθε κολακεία, τὸν ἐνθουσίαζε, τὸν σκλάβωνε, τοῦ ἀποσποῦσε δάκρυα πού καθὼς εἶταν καὶ καμποτίνος κυλοῦσαν πολὺ εὐκόλα ἀπὸ τὰ μάτια του. Ἐξωτερίκευε τὶς ἀντιδράσεις του μὲ μιὰ παιδικὴ, σχεδόν, κωμικὴ ἀφέλεια. Περιαιτολογοῦσε, αὐτοθαυμαζότανε, αὐτοεπαινιότανε—δὲν περίμενε ποτὲ οἱ ἄλλοι πρῶτοι νὰ τὸν ἐπαινέσουν,—αὐτοκαυχιότανε, αὐτοδιαφημιζότανε, χωρὶς κανέναν ἔλεγχον, καμιὰ πειθαρχία, ἔσπρωχνε ἀδιάκοπα μπροστὰ αὐτάρεσκα τὸ ὑπερεξογκωμένο, ὑπερτροφικὸ ἐγὼ του, σὰν νὰ φοβότανε μήπως ἔστω καὶ μιὰ στιγμὴ λησμονηθεῖ, τοῦ ἄρεζε νὰ πιστεύει ὅτι μόνον αὐτὸς ἀρκοῦσε γιὰ νὰ λύσει τὸ ζήτημα, κι' ἀπέφευγε νὰ ἀναγνωρίσει ποτὲ ὀλοκληρωτικὰ τὴν ἀξία ὀποιοῦδήποτε ἄλλου. Εἶναι πολὺ ἐνδειχτικὸ ὅτι ἐνῶ μετέφρασε γαλλικὰ ὁ ἴδιος σχεδόν ὄλα τὰ δικά του ἔργα πού πρωτοέγραψε ἑλληνικὰ γιὰ νὰ διαδοθοῦν καὶ στὸ ξένο κοινόν, ποτὲ δὲν μετέφρασε τὸ ἔργο κανενὸς συναδέρφου του, ἔστω καὶ φανατικοῦ ὀπαδοῦ του. Εἶχε τὴν πληθωρικότητα, τὴν αὐτοπεποίθηση πού πρέπει νὰ ἔχουν ὄσοι θὰ κινηθοῦν στὸ πεδίο τῆς δράσης, τῆς ἐνέργειας.

Ἡ βαθιὰ ριζωμένη πεποίθηση στὴν ὑπεροχὴ του, μὰ καὶ ἡ μανία του ν' ἀναδειχθεῖ, νὰ μὴν ἀφήσει κανέναν ἄλλον νὰ τὸν προσπεράσει, καὶ μαζὺ καὶ ἡ ἐμπάθειά του, ἔφθασαν στὸ ὀξύτερον σημεῖον ὅταν τὸ 1925 ἀναφάνηκε τὸ ζήτημα τοῦ βραβείου Nobel. Εἶταν πιά καὶ γέρος καὶ ὄλα

τά ἐλαττώματά του στα ὁποῖα δὲν πρόβαλλε οὔτε ἀμυδρὴ ἀντίσταση, εἶχαν ἀποκορυφωθεῖ. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πνευματικούς μας ἀνθρώπους σκέφθηκαν ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ διεκδικήσῃ καὶ ἡ Ἑλλάδα τὸ Nobel κι' ἀποφάσισαν νὰ προταθεῖ ὁ Παλαμᾶς. Μόλις τὸ ἔμαθε ὁ Ψυχάρης πού ἔτυχε νὰ εἶναι τότε στὴν Ἑλλάδα, ἐπεδίωξε μὲ κάθε τρόπο νὰ προταθεῖ αὐτός. Χωρὶς καθόλου νὰ συλλογιστεῖ ὅτι οἱ ὑποψήφιοι δὲν παρουσιάζονται οἱ ἴδιοι ὅπως οἱ βουλευταί, ἀλλὰ διαλέγονται ἀπὸ τοὺς ἄλλους, χωρὶς νὰ λάβει καθόλου ὕψ' ὄψη τοῦ ἐκείνου πού ἀγνοοῦσε, ἢ καμωνότανε πῶς ἀγνοοῦσε, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ ἔχει τοπικὴ σημασία καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐνδιαφέρει καὶ νὰ συγκινήσῃ τὸ παγκόσμιον κοινόν, μὲ τὴν πρόφαση ὅτι ἕνας δικός του θρίαμβος θὰ εἶταν προπάντων θρίαμβος τῆς ἰδέας, συνέθεσε ὁ ἴδιος μιὰ ἔκθεση μέσα στὴν ὁποία ἀνέφερε ὅλους τοὺς τίτλους του, κ' ἐκθείαζε τὸν ἑαυτό του κι' ὀλόκληρο τὸ ἔργο του, κι' ἄρχισε ν' ἀναζητεῖ ἕνα ἐπίσημο πνευματικὸ σωματεῖο πού καθὼς τὸ ἀπαιτεῖ ρητὰ τὸ καταστατικὸ τοῦ βραβείου Nobel θὰ τὴν ὑπέγραφε, καὶ θὰ τὴν ὑπέβαλλε στὴ Σουηδικὴ Ἀκαδημία ἔφθασε, ὅπως τὸ δηλώνει ὁ κ. Καλομοίρης, νὰ ἐκλιπαρεῖ ἀκόμα καὶ μουσικὰ ἰδρύματα (δὲν εἶχε ποτὲ τὴ συναίσθηση τοῦ γελοίου) ἐπιμένοντας ὅτι εἶναι τῆς δικαιοδοσίας τοὺς ἀφοῦ ἀντιπροσωπεύουν κι' αὐτὰ τὸν καλλιτεχνικὸ κόσμον, καὶ ν' ἀπαιτεῖ κι' ἀτομικὲς ὑπογραφές. Ὅποιος τοῦ τὸ ἀρνιότανε, ἔστω κι' ἂν πρόβαλλε γιὰ νὰ μὴν τὸν πικράνῃ, τὴν εὐλογη δικαιολογία, ὅτι εἶναι ἀναρμόδιος, ἢ, ὅπως τὸ ἐπέμενε ἐγὼ, ὅτι σὰν Γάλλος ὑπήκοος δὲν μποροῦσε νὰ προταθεῖ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴ Γαλλία/ γινόταν ἐχθρός του. Τὸ Nobel γιὰ τὸ ὁποῖο «ψοφοῦσε» (ἢ ἔκφραση εἶναι δική του), τελικὰ δὲν τὸ πῆρε οὔτε αὐτός, οὔτε ὁ Παλαμᾶς, ἀλλὰ τὸ ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν ὀπισθοχώρησε ἅμα πρόβαλλε αὐτὸς ἀξιώσεις, καὶ τόλμησε κ' ἐπέμενε νὰ ἀναμετρηθεῖ μαζὺ του καὶ νὰ τοῦ βάζει προσκόμματα, δὲν τοῦ τὸ συγχώρησε. Ἐξοργισμένος λιβελλογράφησε ἐναντίον του, ἀθυρόστομα, παρακίνησε διάφορους συγγραφίσκους πού τοὺς ἐξαγόραζε μὲ μιὰ κολακεία νὰ τὸν συκοφαντήσουν, καὶ ἐνῶ ἔως τότε τὸν θαύμαζε καὶ τὸν ἐξυμνοῦσε, ἔγραψε μιὰ εἰδικὴ μελέτη μὲ σκοπὸ ν' ἀποδείξει ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἔχει ὑπερτιμηθεῖ, εἶναι πολὺ κατώτερος τῆς ἀξίας πού τοῦ ἀναγνωρίσθηκε. Ἐγραψε ἐπίσης ἕνα τραγικοκωμικὸ μονόπρακτο «Ὁ Μαρσύας», πού δὲν εἶναι παρὰ ἕνα λιβελλογράφημα πού πολὺ χοντρά καὶ χωρὶς πνεῦμα, μὲ ἀνόητες ἀλληγορίες, γελοιογραφεῖ καὶ καθυβρίζει τὸν Παλαμᾶ, τὸν Καλομοίρη καὶ μένα· ὁ Καλομοίρης (Μαῖμουδίτσα) ὑποστηρίζει τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Παλαμᾶ, γιὰτὶ καθὼς

ἔγραψε μουσικὴ σὲ στίχους τοῦ Παλαμᾶ, ἐλπίζει ὅτι ἡ ἀπονομὴ τοῦ βραβείου θ' αὐξήσει τὴν πούληση τῶν συνθέσεών του! Στὸ τέλος τοῦ μονόπρακτου ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος σὰν Ἀπόλλων καὶ ὄλοι σβύνουν μπροστά του!

Ἀνάφερα τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, ἂν καὶ δὲν τὸν τιμᾶ, γιὰτὶ δείχνει ἀνάγλυφη τὴν ἀγέραστη μαχητικότητά του· ἡ μαχητικότητά του, ἡ ἐφάμιλλη μὲ τὴ φιλοδοξία του, εἶχε βέβαια μελανὰ σημεῖα, ἀλλὰ χρειαζόταν τὴν κρίσιμη ὥρα τοῦ ἀγῶνα. Οἱ ἰδιοσυγκρασίες του ἔχουν τὴν προσοχὴ στραμμένη πρὸς τὰ μέσα καὶ πρὸς τὴν ἀνάλυση στεροῦνται ἀπὸ δυναμικότητα. Διακρίνουν ὄλες τὶς ἀπόψεις ἐνὸς ζητήματος, ἀναγκαστικὰ ἀμφιταλαντεύονται, δὲν μποροῦν νὰ σχηματίσουν ἀκλόνητες βεβαιότητες, ν' ἀκολουθήσουν χωρὶς καμιά παρέκκλιση μιὰ ἴσια, αὐστηρὰ χαραγμένη πορεία. Ἡ μαχητικότητά τοῦ Ψυχάρη, ἔστω κι' ἂν δὲν μποροῦμε νὰ ἐγκρίνομε ὄλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς, τὸ πείσμα του, ὁ φανατισμὸς του, ἡ ἀδιαλλαξία του καὶ στίς παραμικρότερες λεπτομέρειες, — οὐδέποτε παραδέχθηκε ὀποιαδήποτε παραχώρηση, ὀποιοδήποτε συμβιβασμὸ — ἢ ἀτσαλένια του θέληση, ἢ γρανιτικὴ του ἐπιμονή, ἢ ἐμπάθειά του, ἀκόμα καὶ ἡ δημαγωγικότητά του, ἢ βιαιότητά του, κι' αὐτὴ ἡ μικροπρέπειά του, ἦταν γιὰ τὴν ἀντίληψή μου στὸν καιρὸ τοῦ ἀπαραίτητες γιὰ ν' ἀποχτήσῃ ζωὴ, νὰ διαδοθεῖ, καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ γλωσσικὴ ἰδέα. «Δόξα καὶ γροθιές» εἶχε ζητήσῃ νὰ εἶναι γι' αὐτὸν ἡ συγκομιδὴ τῆς ἐργασίας του, κ' ἐπειδὴ ὅτι ἐπιθυμεῖ κανέναν ὀλόψυχα συνήθως γίνεται πραγματικότητα, ἴσως γιὰτὶ συνειδητὰ κ' ὑποσυνείδητα διαμορφώνει γύρω του τὶς εὐνοϊκὲς συνθήκες, δέχθηκε πλοῦσια ἀπὸ τὴ Μοίρα τὰ δῶρα πού τῆς εἶχε ζητήσῃ. Ἡ τεράστια ἀντίδραση πού συνάντησε ἀπὸ τὸν λογιοτατισμὸ πού ἐπηρέαζε ὄλο τὸ ἔθνος γιὰτὶ τοῦ ὑποσχότανε ὅτι εὐκολὰ κι' ἄκοπα θὰ μεγαλοουργήσει μένοντας προσκολλημένος στοὺς ἀρχαίους, ἀπὸ τὴν Πολιτεία — ἕνας βουλευτὴς ἔφθασε νὰ εἰσηγηθεῖ στὴν Βουλὴ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴ Γαλλία τὴν ἀπόλυσή του ἀπὸ τὴν καθηγητικὴ του θέση καὶ ἔστω κι' ἂν δὲν εἰσακούσθηκε τὸ ὅτι τὸ πρότεινε εἶναι ἐνδειχτικὸ τῆς νοοτροπίας πού κυριαρχοῦσε — ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τὸ Πανεπιστήμιον, τὸν Τύπον, τὴν Κοινὴ Γνώμη, ἢ συκοφαντία, ὁ διασυρμὸς οὐδέποτε τὸν πτόησαν, οὐδέποτε τὸν ἔκαμψαν ἢ ἀδυνάτισαν τὴν ἐνεργητικότητά του, καὶ τουναντίον τὸν ἐνθουσίαζαν καὶ τὸν μεθοῦσαν. Ἀπαντοῦσε στίς ἐπιθέσεις πού συχνὰ καὶ τὶς προκαλοῦσε μὲ ἐπιθέσεις, στίς συκοφαντίας μὲ συκοφαντίας, στοὺς λιβέλλους μὲ λιβέλλους. Εἶταν πάντα σὲ διέγερση, εἶταν πάντα ἀλύγιστα, ἀκούραστα, ἀκατάβλητα, θαρραλέα, παλληκαρίσια, ἀψήφιστα, ὀρ-

θός στις ἐπάλλξεις. Ἡ διάθεση τοῦ καυγά πού τόν χαιρότανε εἶταν χυμένη στό εἶναι του. Δέν εἶξερε νά ἐπιβάλλει καμιὰ πειθαρχία στοὺς ὀρμητικούς, ἐκρηχτικούς θυμούς του, κανένα μέτρο, κανέναν περιορισμό στην ἐλευθεροστομία του πού ἀγγιζε συχνά τὰ ὄρια τῆς βαναυσότητος. Σκοπός του δέν εἶταν τόσο νά πείσει ὅσο νά ὑποτάξει, νά συντρίψει. Τόν Χατζιδάκη, πού στην ἀρχή τοῦ σταδίου του ἔτεινε πρὸς τὴ δημοτικὴ ἀλλ' ἀργότερα ἔγινε ἀντίπαλός της, τόν πολέμησε ὅλη του τὴ ζωὴ ἀμείλιχτα μὲ ἄρθρα ὅπου ζητοῦσε ν' ἀποδείξει τὴν ἐπιστημονικὴ του ἀνεπάρκεια, μὲ πολλὰς βρισιὰς καὶ μὲ πολλὴ εἰρωνεία. Μεταχειριζότανε χωρὶς κανένα δισταγμὸ τὸ ἀτοπώτατο βέβαια ὄπλο τῆς βρισιᾶς, καὶ ἐπίσης καὶ ἰὸ λογοπαίγνιο ἀλλοίωνε μ' ἓνα πολὺ χοντρό καὶ ἀμφίβολης ποιότητος πνεῦμα συστηματικὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπικριτῶν του. Ἐπειδὴ κάποτε ὁ Χατζιδάκης, παρασυρμένος κι' αὐτὸς ἀπὸ τὸ πάθος, τοῦ εἶχε προσάψει ὅτι μιὰ μελέτη τοῦ δέν εἶταν δική του, ὅτι εἶχε ἀγοράσει καὶ ὑπογράψει τὴν ἐργασία ἑνὸς φτωχοῦ μαθητῆ του, τόν κάλεσε καὶ σὲ μονομαχίαν σ' ἓνα γράμμα στην Ἀκρόπολη ἐξήγησε ὅτι δέν ἐγκρίνει φυσικὰ ἀπόλυτα τὴ μονομαχίαν, ἀλλ' ὅτι τὴν θεωρεῖ ἀναγκαία γιατί ἐπιβάλλει πρὶν γράψει κανέναν νά σκεφθεῖ τίς συνέπειες· ὁ Χατζιδάκης ἀρνήθηκε νά μονομαχήσει, κι' ἀπὸ τότε σὲ κάθε εὐκαιρία ξεναδιηγότανε τὸ ἐπεισόδιο καὶ ἐκσφενδόνιζε ἐναντίον του κάθε εἶδους κατηγορίαν. Στὴ Μεγάλῃ του Γραμματικῇ πού, ὅπως τὸ ἀνέφερα, τὴν τελείωσε λίγες μέρες πρὶν πεθάνει, καὶ πού εἶναι φανερὰ ἔργο παρακμῆς — ὁ Ψυχάρης ἔζησε πάρα πολὺ, καὶ τὰ τελευταῖα του ἔργα μαρτυροῦν ὅτι θὰ εἶταν προτιμότερο νά εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ στίβο ὅταν ἐξετέλεσε τὴν ἀποστολὴν του χωρὶς νά ὀξυνθοῦν στοὶ διαπασῶν τὰ τρωτά του — σελίδες ὀλόκληρες στοὶ κεφάλαιο ὅπου ἀσχολιέται μὲ τὸν Χατζιδάκη προβάλλουν ἢ κάθε μιὰ μιὰ μόνῃ λέξιν πού ἐπαναλαμβάνεται ἄπειρες φορές: «ἀτιμος, συκοφάντης, ψεύτης». Ὑστερα τὸν ἀποκαλεῖ «ἀνίδεο, ἀμυαλο, ἀκέφαλο, ἀγλωσσο, ἀγλωσσολόγητο, ἀφιολόγητο, ἀλόγιστο, ἀλογοτέχνητο, ἀμελέτητο, ἀτεχνο, ἀμάθητο, ἀμάθεφτο, ἀκαταλάβητο, ἀπελέκητο, ἀχώνευτο, ἀπερίγραπτο» κ.τλ. κ.τλ. καὶ ἡ ἐπιθετολογία αὐτὴ (τὴν ἀγαποῦσε πολὺ γιατί τὴ θεωροῦσε ἐνδειχτικὴ καὶ τοῦ πλοῦτου τῆς δημοτικῆς καὶ προπάντων, τῆς δικῆς του ἐξυπνάδας, τοῦ δικοῦ του χιοῦμορ, καὶ συχνά τὴ συναντοῦμε σὲ φράσεις του: «παιδικό, παιδιακίσιον, παιδιάτικο, παιδαρήσιον, παιδιαρίστικο, μωρούδικο, μπεμπέδικο, βυζανιαρούδικο, βυζανιαρίστικο, μωρουδέλικον» «φιλοσοφίνα, φιλόσοφον, φιλοσόφισσα, φιλοσοφούσα, φιλοσόφα, φιλοσόφαινα, φιλοσοφούμενη, ἀφιλοσόφητη») καταλήγει σὲ

ἀπειλές: «Θὰ τὸν δαίρω, θὰ τὸν χαστουκίσω, θὰ τὸν πάρω μὲ τίς κλωτσιές». Ὁλους τοὺς ἀντιπάλους του τοὺς κεντοῦσε ἀδιάκοπα, μὰ καὶ μὲ τοὺς φίλους του εἶταν πάντα ἔτοιμος νά ἔρθει σὲ φανερὴ ρήξιν μὴ δέν θὰ συμφωνοῦσαν ἀπόλυτα μαζί του. Ἐβγαζε τότε ὅλα τὰ ἀπλυτα στὴ φόρα, τὰ δικά τους, κ' ἐπίσης, γιατί τὸ πάθος τὸν ζάλιζε καὶ δέν εἶχε ἀκριβῆ ἐπίγνωση τῆς σημασίας τῶν ὄσων ἀποκάλυπτε, καὶ τὰ δικά του. Στὸ λεξιλόγιόν του δέν ὑπῆρχαν τὰ μασημένα λόγια, τὰ ὑπονοούμενα. Δέν δεχότανε καμιὰ, ἔστω καὶ λεπτομερειακὴ, ἀντίθεση γνώμης, θεωροῦσε ὅτι μιὰ πού εἶταν Ἀρχηγός ὅλοι ἔπρεπε νά τὸν ἐπαινοῦνε καὶ νά τὸν ἀκολουθοῦν τυφλά. Εἶταν αὐταρχικότατος. Ἀνέφερα κι' ὅλας τοὺς καυγάδες του μὲ τὸν Παλαμᾶ καὶ μὲ τὸν Νουμᾶ ἐπίσης καὶ μὲ τὸν Πάλλη καὶ μὲ τὸν Φιλήντα πού ἦταν ἀπὸ τοὺς φανατικότερους ὀπαδοὺς του συζήτησε δημόσια πολὺ βίαια ἅμα ὑποστήριζαν ἀπόψεις πού δέν ἦταν ἐντελῶς οἱ δικές του. Τὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὁμιλο παρ' ὅλο ὅτι ἐκπήγαζε ἀπ' αὐτόν, δέν ἐπιδίωχνε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικοῦ του κηρύγματος, ἐπειδὴ ἀναγκαστικὰ ζητοῦσε νά προσαρμόσει τοὺς πολὺ ἀπόλυτους κανόνες του στὴ γλωσσικὴ πραγματικότητα, ἀκατάπαυστα τὸν πολεμοῦσε καὶ τὸν εἰρωνευότανε. Θεωροῦσε ὅτι μιὰ πού κάποιος ξέφευγε ἀπὸ τὸ δίδαγμα του, ἐρωτοτροποῦσε μὲ τὴ μιχτὴ πού τὴ μισοῦσε ὅσο καὶ τὴν καθαρεύουσα. Μὲ τὴν καλαμπουρίστικὴν του μανίαν τὸν ἀποκαλοῦσε πάντα «ὁ Ἀνεμόμυλος». Ἀλλ' ὅταν τὸ 1927 πού εἶχε ἔρθει στὴν Ἑλλάδα σὲ μιὰ δεξίωση πρὸς τιμὴν του τὸν χαιρέτησε ὁ πρόεδρος τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου μὲ μιὰ θερμότατη προσφώνηση, ἀλλάξε ξαφνὰ ταχτικὴ. Ὁ Ἐκπαιδευτικὸς Ὁμιλος ἔγινε πιά γι' αὐτόν ἀγαπημένος, γλυκός, χρυσός, χρυσόμυλος. Αὐτὰ εἶσαν τὰ συνειθισμένα του ἐπίθετα ὅταν ἤθελε νά ἐκφράσει τὴν ἀγάπην του, πού τὴν ἐξεδήλωνε πάντα μὲ γλυκασμούς. Ὅσο τὸν ἐξόργιζε ἢ ἀντίδραση, τόσο τὸν ἐνθουσίαζε κάθε ἔπαινος. Φανέρωνε τὴ χαρὰν του μὲ ἀπλοϊκότητα, μὲ γλυφερὲς κολακεῖες, καὶ τρυφερότητες, μὲ ἐπιπόλαιες δακρύβρεχτες συγκινήσεις. Χρησιμοποιοῦσε χωρὶς κανένα ἐνδοιασμό ὅλα τὰ μαχητικὰ μέσα γιὰ νά ἐπιβάλλει τὴν ἰδέαν... καὶ τὸν ἑαυτὸ του.

* * *

Τὸ τέταρτον χαρακτηριστικὸν τῆς μονοκόμματης, πληθωρικῆς καὶ κοχλαστικῆς του φύσης εἶναι ὁ ἐρωτισμὸς του. Σ' ὅλα τὰ μυθιστορήματά του ὅπου τὸ κύριον πρόσωπον εἶναι τίς περισσότερες φορές αὐτούσιος κι' ἀμετουσίωτος ὁ ἑαυτός του, αὐτοπαρουσιάζεται πάντα ἐρωτευμένος· στὴν αὐτοβιογραφίαν του δηλώνει—καὶ εἶ-

ναι κι' αυτό χαρακτηριστικό της σημασίας που έδινε σε ό,τι τον άφορα, και μαζί και της άπλοϊκότητάς του και του όρθολογισμού του, γιατί συνήθως δέν μετρά και δέν διαλαλεί κανέναν τις άγάπες του, — ότι έρωτεύθηκε 46 φορές, από τις όποιες 7 θανάσιμα, χωρίς και να ύπολογίζει τις διαβατικές έλξεις· ούσιαστικά όμως δέν είταν γι' αυτόν κι' ό έρωτας τόσο ένα δόσιμο όσο μια ίκανοποίηση και πάλι της οίησής του, μια κατάχτηση. Έξασκούσε, ή τουλάχιστον του άρεζε να πιστεύει ότι έξασκούσε άπάνω στις γυναίκες, άκατανίκητη γοητεία· του άρεζε να πιστεύει ότι όλες οι γυναίκες είναι θύματά του. Σε κανένα έργο του δέν αισθανόμαστε τη δική του φλόγα, τον δικό του παλμό, βλέπουμε μόνο γυναίκες δουλικά προσκολλημένες σ' αυτόν. Συχνότατα ύμνησε τη γυναίκα κι' ό ίδιος θεωρούσε τον έαυτό του θερμό ρεμβαστή, αλλά στην πραγματικότητα θαύμαζε τη γυναίκα, όχι σαν ένα όν άνεξάρτητο, με δική του προσωπικότητα, αλλά μόνο γιατί, για την αντίληψή του, ή κύρια της ιδιότητα είναι ν' άφοσιώνεται στον άντρα, να τον λατρεύει, να τον ύπηρετεί. Την κολάκευε επίσης γιατί σαν μητέρα που διδάσκει πρώτη τη γλώσσα στο παιδί τη θεωρούσε σημαντικό φορέα της διάδοσης της δημοτικής. Θυμούμαι πάντα ένα έπεισόδιο που ζωηρά άποκαλύπτει πόσο άναζητούσε στον έρωτα προπάντων την έπιτυχία, την ίκανοποίηση του έγωϊσμού του, πόσο ήθελε να επιδείχνει τις κατακτήσεις του, πόσο δέν περιέβαλλε τον έσωτερικό του κόσμο με τό πέπλο της διάκρισης, πόσο κατά συνέπεια δέν αισθανότανε και δέν ζούσε βαθιά, δέν τον άποροφούσε ό έρωτας, δέν τον απέσπαζε από τό κύριο μέλημά του: τη γλώσσα.

Τό 1925 όταν είχε έρθει στάς Άθήνας κατοικούσα στην Κηφισιά, και τον κάλεσα σε πρόγευμα. Πήγα να τον πάρω από τό ξενοδοχείο του στάς Άθήνας, και μόλις φθάσαμε στην Κηφισιά μου είπε: «Τώρα θέλω να κάνω ένα ίερό προσκύνημα και θα με συνοδέψεις». Μπήκαμε σ' ένα άμαξάκι και τραβήξαμε για τό σπίτι όπου καθότανε άλλοτε ή Όλγα Βαλαωρίτη, ή κόρη του ποιητή, που νέα κοπέλλα, πριν από 40-50 χρόνια, είχε αυτοκτονήσει γιατί την έγκατέλειψε και που την παρουσιάζει σχεδόν σε όλα του τά μυθιστορήματα με τό όνομα Μυρριάνα, Μυρριέλλα, Μοιρίτα, Μοίρω, κι' άλλες παραλλαγές,

μεταμορφωμένη σε παρηγορήτρια, οδηγήτρια και έμπνεύστρια Μούσα του. Όταν χτυπήσαμε τό κουδούνι στην έξώθυρα του σπιτιού, έμφανίσθηκε μια οικογένεια άπλών νοικοκυραίων άρμένηδων που άκουσαν κατάπληχτοι ένα γέρο 70 χρονών, στηριγμένο σε μπαστούνι, και μ' ένα πόδι ξύλινο, να τους λέει με στόμφο: «Είμαι φημισμένος καθηγητής στη Γαλλική Σορβόνη και έργάσθηκα και για την Έλλάδα πολύ και χρήσιμα. Με αυτό τό σπίτι με συνδέουν πολύ τρυφερές άναμνήσεις. Μια γυναίκα που άγάπησα και μ' άγάπησε, κατοίκησε εδώ. Σας παρακαλώ να μου επιτρέψτε να ξαναδώ τά δωμάτια όπου ζήσαμε αξέχαστες ώρες.» Οι νοικοκυραίοι δέχθηκαν πρόθυμα, άλλ' είταν φανερό από την έκφρασή του ότι δέν κατανοούσαν καθόλου την άνάγκη του προσκυνηματος· ό Ψυχάρης μπροστά, κ' έγώ από πίσω — ποτέ στη ζωή μου δέν αισθάνθηκα πιό παρείσακτη, και πιό άδιάκριτη, δέν έπεθύμησα περισσότερο να φωνάξω σ' έναν άνθρωπο ό όποιος δέν έμοιαζε καθόλου να τό ύποπτεύεται ότι ή έκθεση των ιδιωτικών ύποθέσεων είναι άτοπη — και με την παρακολούθηση όλης της οικογένειας στην όποια είχε προστεθεί κ' ένα μέρος της γειτονιάς που μας κοίταζε με περιέργεια, και πολλά παιδιά που συχνότατα κάγγαζαν, περιφερθήκαμε σ' όλο τό σπίτι και τον κήπο. Ό Ψυχάρης κάθε τόσο σταματούσε και με φωνή όπου δέν έπαλλε ή συγκίνηση, έδινε στο άκροατήριό του διάφορες περιττές έξηγήσεις. Όταν τελείωσε ή έπίσκεψη και ξαναμπήκαμε στο άμαξάκι, μου είπε: «Σ' όλες τις ηλικίες οι γυναίκες είναι τρελλές για μένα. Άκόμα και σήμερα ή γυναίκα μου, αν και είναι πολύ νεώτερή μου, καταλαβαίνει ότι ή φύση μου δέν μου επιτρέπει να της μείνω πιστός, ότι έχω άνάγκη από έρωτικές περιπέτειες, και κλείνει τά μάτια. Έκείνη όμως ούτε διανοείται ότι μπορεί να με άπατήσει». Κοίταξα τό αύλακωμένο από τις ρυτίδες πρόσωπό του, κοίταξα τό ξύλινο πόδι του και στην αρχή έμεινα έμβρόντητη· ύστερα όμως από λίγο κατάλαβα όσο ποτέ άλλοτε ζωηρά τό μυστικό της δύναμής του. Δέν τον βασάνισε, δέν τον δηλητηρίασε ή έσωτερικά έμπλουτιστική, άλλ' έξουθενωτική για τον άνθρωπο που θέλει και πρέπει να έπηρεάσει άμεσα και θετικά, άμφιβολία.

Β'.

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΗΣ

Η προσφορά του, ό τίτλος του Άρχηγού που κατάχτησε και του άναγνωρίσθηκε, δέν άρκοΰσαν στον Ψυχάρη. Ήθελε να

λάμψει και σαν λογοτέχνης. Τό ήθελε κι' από φιλοδοξία, μά και γιατί είχε σχηματίσει την όρθή αντίληψη τό ότι μια γλώσσα